

ANDRZEJ KUREK

Wyższa Szkoła Zarządzania i Administracji w Opolu

Represje karne hitlerowskiego wymiaru sprawiedliwości wobec Czechów w więzieniach sądowych¹

Druga wojna światowa w różny sposób doświadczała narody Europy.

Aparat hitlerowskiego państwa totalitarnego wykonywał swoje zbrodnicze funkcje także wobec Czechów. Bolesne doświadczenia Czechów, wielokrotnie oskarżanych o kolaborację z Niemcami, wymagają ukazywania w dalszym ciągu nieznanej wiedzy opartej na informacjach zawartych w dokumentach źródłowych. Do dziś odnaleźć je można w archiwach państwowych, a także – o czym wiadomo raczej rzadziej – w wielu archiwach więziennych. Poddawane mikro-syntezie nie tylko ukazują losy zwykłych obywateli, lecz przede wszystkim odsłaniają prawdę o działaniach hitlerowców wobec czeskiego społeczeństwa oraz sposobach postępowania totalitarnego hitlerowskiego państwa wobec narodu czeskiego.

Czechów w czasie II wojny światowej więziono w różnych miejscach hitlerowskiej Europy. Więzienia sądowe, do których trafiali Czesi, umiejscowione były na całym jej terenie. Liczba osób narodowości czeskiej, które przebywały w więzieniach sądowych, ulegała ciągłym zmianom. W większości przypadków zmiany liczbowe więziennej populacji wśród Czechów nie były spowodowane zakończeniem przez nich odbywania orzeczonych kar, darowaniem kar czy zwalnianiem z więzień. Zmiany wynikały głównie z przekazywania więźniów sądowych do dyspozycji Gestapo lub do obozów koncentracyjnych, ze zgonów więźniów, z wykonywania na nich egzekucji czy z popełnianych na nich mordów. Powszechną praktyką karną w czasie II wojny światowej stosowaną wobec Czechów przez

¹ Szerzej temat został przedstawiony w: A. Kurek, *Czesi w więzieniach okupowanej Europy*, Wrocław–Opole 2006; *idem*, *Čeští vězni v soudních věznicích hitlerovské Evropy*, „Tereziňské listy” 2007, nr 35, s. 7–44.

hitlerowski wymiar sprawiedliwości było wykonywanie w więzieniach sądowych orzeczonych wyroków kary śmierci. Procesowi temu towarzyszyły nieustannie surowe represje karne, jakie były stosowane przez hitlerowców wobec tej grupy narodowościowej.

Nie można zapomnieć, że naród, którego ogromny potencjał intelektualny, społeczny, kulturalny, gospodarczy, zbrojeniowy i finansowy hitlerowcy wykorzystywali w przeróżny sposób do swojej zbrodniczej polityki, pomimo różnych historycznych ocen, nie ugiął się pod wpływem hitlerowskiej ideologii.

Dokonanie opisu skali represji stosowanych wobec Czechów na przykładzie osób przebywających w więzieniach sądowych, zwłaszcza w oparciu o dane, które dokumentują liczby straconych w więzieniach, wskaże, że represje wobec Czechów były niezmiernie surowe. Okaże się wówczas, że doświadczenia wojenne narodu czeskiego są bardzo bolesne.

Należy mieć świadomość, że zniszczony, czasami trudno dostępny materiał archiwalny wymaga prowadzenia dalszych kwerend, poszukiwań i badań. W światowych archiwach ukrytych jest jeszcze z pewnością wiele dokumentów, które być może zostaną ujawnione i wykorzystane przez innych badaczy. Badania nad martyrologią czeskich więźniów muszą być kontynuowane w trosce o to, by pamięć i prawda o tych szczególnych miejscach więzienia ludzi w Europie nie poszła w zapomnienie. Jest to także ważne dlatego, że w niektórych krajach stara się zacierać granicę między prześladowcami, oprawcami i ich ofiarami, a osób pośród żyjących, które przeżyły czasy hitlerowskiego bestialstwa oraz represji aparatu państwa nazistowskiego, jest już coraz mniej.

Elementy systemu więziennictwa sądowego w Trzeciej Rzeszy na przykładzie okręgów Wyższego Sądu Krajowego w Pradze i Litomierzycach

System więzień sądowych na obszarze Rzeszy składał się z trzech kategorii więzień i więzień śledczych². Na terenie Protektoratu Czech i Moraw oraz „Sudetlandu” działały dwa Wyższe Sądy Krajowe położone w Pradze i Litomierzycach. W obszarze ich działalności więzienia podlegające Ministerstwu Sprawiedliwości Rzeszy znajdowały się w:

² A. Kurek, *Niemieckie więzienia sądowe na Śląsku w czasach Trzeciej Rzeszy*, Kraków 2007; *idem*, *Więzienie opolskie w latach 1939–1945*, „Rocznik Łubowski” 2003, t. I, r. I, s. 139–155; *idem*, *Więzienia sądowe w rejencji opolskiej*, „Rocznik Łubowski” 2004, t. II, r. II, s. 115–136; *idem*, *System więziennictwa hitlerowskiego na Pomorzu Gdańskim*, „Przegląd Więziennictwa Polskiego” 2005, nr 46, wyd. specjalne: *Więzienie w Gdańsku w systemach represji XX wieku*, s. 60–68; *idem*, *Więzienia na Śląsku w czasach Trzeciej Rzeszy*, „Przegląd Więziennictwa Polskiego” 2006, nr 52–53, s. 199–237.

Okręg Wyższego Sądu Krajowego: Leitmeritz**1. Samodzielne zakłady egzekucyjne³:**

*Haftanstalt*⁴ – 140 miejsc dla mężczyzn i 30 miejsc dla kobiet,

Haftanstalt Eger – 200 miejsc dla mężczyzn i 85 miejsc dla kobiet⁵,

Haftanstalt Leitmeritz – 325 miejsc dla mężczyzn i 66 miejsc dla kobiet⁶,

Strafgefängnis Múrau – 500 miejsc dla mężczyzn,

Haftanstalt Neutitschein – 212 miejsc dla mężczyzn i 48 miejsc dla kobiet⁷,

Haftanstalt Troppau – 260 miejsc dla mężczyzn i 80 miejsc dla kobiet⁸.

Liczba zakładów – 6; liczba miejsc – 1946; liczba więźniów⁹ – 2607¹⁰.

2. Więzienia sądowe powyżej 50 osób¹¹:

Böhmisch Leipa, Brüx, Mährisch Schönberg, Reichenberg, Teplitz–Schöнау.

Liczba zakładów – 5; liczba miejsc – 431; liczba więźniów – 502.

3. Więzienia sądowe poniżej 50 osób¹²:

Asch, Aussig, Bischofteinitz, Braunau, Dauba, Friedland, Graslitz, Hohenelbe, Hostau, Jägerndorf, Karlsbad, Komotau, Kratzau, Landskron, Lobositz, Marienbad, Mies, Müglitz, Pfraumberg, Pressnitz, Römerstadt, Rokitnitz, Saaz, Stadt Liebau, Sternberg, Tachau, Tannwald, Tetschen, Trautenau, Tuschkau, Warnsdorf, Weidenau, Wekelsdorf, Wiesengrund, Würbenthal, Zuckmantel.

Liczba zakładów – 36; liczba miejsc – 530; liczba więźniów – 597.

Ogółem w okręgu:

Liczba miejsc – 2907; liczba więźniów – 3706; liczba personelu więziennego¹³: 301.

*Jugendarrestanstalten*¹⁴ – Falkenau, Odrau, Schatzlar, Zwickau.

Liczba zakładów – 4; liczba miejsc – 55.

³ Zob. Bundesarchiv Berlin (dalej: BA), sygn. R 22/1417. *Verzeichnis der selbständigen Vollzugsanstalten der Reichsjustizverwaltung. Stand vom 1. August 1944.*

⁴ W zachowanych dokumentach nie podano, w jakiej miejscowości zlokalizowany był areszt.

⁵ Wg stanu na dzień 1.02.1941 r. przeznaczony dla 118 mężczyzn i 32 kobiet. *Ibidem.*

⁶ Wg stanu na dzień 1.02.1941 r. przeznaczony dla 201 mężczyzn i 29 kobiet. Archiwum Instytutu Pamięci Narodowej Warszawa (dalej: IPN), zbiór fotokopii, sygn. II 290. *Verzeichnis der selbständigen Vollzugsanstalten der Reichsjustizverwaltung. Stand vom 1. Februar 1941.*

⁷ Wg stanu na dzień 1.02.1941 r. przeznaczony dla 170 mężczyzn i 33 kobiet. *Ibidem.*

⁸ Wg stanu na dzień 1.02.1941 r. przeznaczony dla 205 mężczyzn i 55 kobiet. *Ibidem.*

⁹ Liczby więźniów opracowano na podstawie: Zob. *Dokumentationsarchiv des österreichischen Widerstandes Wien* (dalej: DÖW), sygn. 4471. *Gesamtbelegung am 31. August 1944.*

¹⁰ W tym 78 więźniów znajdowało się w zamieszkowych oddziałach roboczych.

¹¹ Zob. BA, sygn. R 22/1417. *Verzeichnis über die Gerichtsgefängnisse der Reichsjustizverwaltung mit einer Belegfähigkeit von 50 Köpfen und darüber. Stand am 1. Juni 1941.*

¹² *Ibidem.*

¹³ Liczbę personelu więziennego w poszczególnych okręgach wyższych sądów krajowych opracowano na podstawie: *ibidem*, sygn. 20752/199, k. 209–211. *Personalbestand. Stand am 3. Januar 1945.*

¹⁴ *Ibidem*, sygn. 4471. *Nachweisung über die in den einzelnen Oberlandesgerichtsbezirken vorhandenen Jugendarrestanstalten. Stand 31. März 1944.*

Okręg Wyższego Sądu Krajowego: Prag**1. Samodzielne zakłady egzekucyjne:**

Haftanstalt Brünn – 223 miejsca dla mężczyzn i 25 miejsc dla kobiet,
Untersuchungshaftanstalt Prag – Pankratz – 660 miejsc dla mężczyzn i 140 miejsc dla kobiet¹⁵.

Liczba zakładów – 2; liczba miejsc – 1048; liczba więźniów – 1702¹⁶.

2. Więzienia sądowe powyżej 50 osób:

Brünn, Budweis, Iglau, Mährisch – Ostrau, Olmütz, Pilsen.

Liczba zakładów – 6; liczba miejsc – 550; liczba więźniów – 1109.

3. Więzienia sądowe poniżej 50 osób:

Deutsch Brod, Göding, Jitschin, Pardubitz, Strakonitz.

Liczba zakładów – 5; liczba miejsc – 118; liczba więźniów – 247.

Ogółem w okręgu:

Liczba miejsc – 1716; liczba więźniów – 3058; liczba personelu więziennego: 230.

Jugendarrestanstalten – Brünn.

Liczba zakładów – 1; liczba miejsc – 10.

Z zaprezentowanych danych wynika, że w obu okręgach wyższych sądów krajowych znajdujących się na tym terenie znajdowało się w więzieniach więcej uwięzionych osób, niż było przeznaczonych dla nich miejsc. Stąd hitlerowski wymiar sprawiedliwości został zmuszony do podjęcia takich działań, które w skuteczny sposób wpłynęłyby na zmianę tej sytuacji.

Czesi w więzieniach sądowych

Już 4.12.1939 r. w Ministerstwie Sprawiedliwości Rzeszy zastanawiano się nad rozwiązaniem problemu rozmieszczania masowo aresztowanych Czechów, których nie były w stanie pomieścić więzienia znajdujące się na terenie Protektoratu. W związku z zaistniałą sytuacją postanowiono wyznaczyć duże więzienie na Śląsku mogące przyjmować więźniów z terenu Protektoratu Czech i Moraw¹⁷. Jako miejsce do osadzania w więzieniach kolejnych zatrzymywanych i aresztowanych Czechów, często także oskarżanych o zdradę stanu, wybrany został Wrocław.

Zwrócić należy tu uwagę, że 7.08.1940 r.¹⁸ Minister Sprawiedliwości Rzeszy zarządził w porozumieniu z protektorem, w związku z ogromną liczbą spraw

¹⁵ Wg stanu na dzień 1.02.1941 r. przeznaczony dla 245 mężczyzn i 25 kobiet. Archiwum IPN, zbiór fotokopii, sygn. II 290.

¹⁶ W tym 60 więźniów znajdowało się w zamieszkowych oddziałach roboczych.

¹⁷ W. Wagner, *Die deutsche Justiz und der Nationalsozialismus*, Bd 3: *Der Volksgerichtshof im nationalsozialistischen Staat*, Stuttgart 1974, s. 498.

¹⁸ *Deutsche Justiz*, 1940, s. 904.

kierowanych do Trybunału Narodowego, włączenie do ścigania spraw o zdradę stanu wyższych sądów krajowych w Dreźnie i Litomierzycach (przejęcie spraw z obszaru Czech) oraz we Wrocławiu (przejęcie spraw z obszaru Moraw), a ściślej z okręgu Sądu Krajowego w Brnie.

W wydanym rozporządzeniu ustalono kompetencje sądów w następujący sposób: Wyższy Sąd Krajowy w Dreźnie przejął postępowania karne z okręgu Sądu Krajowego w Pradze z wyłączeniem sądów obwodowych w następujących miejscowościach: Jiczin, Pardubice i Hawlicki Brod, Wyższy Sąd Krajowy w Litomierzycach przejął postępowania karne z okręgów sądów obwodowych w Jiczinie, Pardubicach i Hawlickim Brodzie, Wyższy Sąd Krajowy we Wrocławiu przejął postępowania karne z okręgu Sądu Krajowego w Brnie. Wydane rozporządzenie zaczęło obowiązywać z natychmiastowym skutkiem. Wówczas to także wysunięto propozycję kierowania aresztowanych do dużego więzienia na Śląsku¹⁹. Powyższe rozporządzenie zostało zmienione rozporządzeniem z dnia 7.07.1941 r.²⁰ w ten sposób, że ustalono następujące właściwości sądów: sprawy z okręgu Sądu Krajowego w Pradze (z wyjątkiem okręgów sądów lokalnych: Jitschin, Pardubitz, Königgrätz, Kolin) miały być rozpatrywane przez Wyższy Sąd Krajowy w Dreźnie, sprawy z okręgu sądów lokalnych: Jitschin, Pardubitz, Königgrätz, Kolin przeniesiono do Wyższego Sądu Krajowego w Litomierzycach, sprawy z okręgu Sądu Krajowego w Brnie nadal pozostawały w gestii Wyższego Sądu Krajowego we Wrocławiu. Ostatecznie właściwości wyższych sądów krajowych w sprawach o zdradę stanu i kraju ustalono rozporządzeniem z dnia 3.09.1941 r.²¹ w następujący sposób: Wyższy Sąd Krajowy w Berlinie był właściwy dla spraw z okręgów: Sądu Kameralnego w Berlinie, wyższych sądów krajowych Szczecin i Braunschweig (z wyłączeniem Sądu Lokalnego w Thedinghausen), sądów krajowych Międzyrzecz, Piła, Hildesheim, Lüneburg, Dessau, Halbestadt, Halle, Magdeburg, Naumburg, Stendhal i Torgau, Wyższy Sąd Krajowy we Wrocławiu dla okręgów: Wyższego Sądu Krajowego we Wrocławiu i Sądu Krajowego w Brnie, Wyższy Sąd Krajowy w Gdańsku dla całego okręgu Wyższego Sądu Krajowego w Gdańsku, Wyższy Sąd Krajowy w Dreźnie dla okręgów: Wyższego Sądu Krajowego w Dreźnie i Sądu Krajowego w Pradze (z wyjątkiem okręgów sądów lokalnych: Jitschin, Pardubitz, Königgrätz, Kolin), Wyższy Sąd Krajowy w Hamburgu dla okręgów: wyższych sądów krajowych w Hamburgu, Kiel, Oldenburgu i Rostoku oraz sądów krajowych: Stade, Bergen i Sądu Lokalnego w Thedinghausen, Wyższy Sąd Krajowy w Hamm dla okręgów: wyższych sądów krajowych w Düsseldorfie, Hamm, Köln i sądów krajowych: Aurich, Bückenburg, Detmold, Hannover i Osnabrück, Wyższy Sąd Krajowy w Jenie dla całego okręgu Wyższego Sądu Krajowego w Jenie, Wyższy Sąd Krajowy w Kassel dla okręgów wyższych sądów krajowych: Frankfurt, Darmstadt (z wyjątkiem okręgu Sądu Lokalnego

¹⁹ W. Wagner, *Die deutsche Justiz...*, s. 498.

²⁰ *Deutsche Justiz* 1941, s. 762.

²¹ *Ibidem*, s. 907.

Bad Wimpfen), Kassel i sądów krajowych w: Göttingen, Erfurcie i Nordhausen, Wyższy Sąd Krajowy w Katowicach dla całego okręgu Wyższego Sądu Krajowego w Katowicach, Wyższy Sąd Krajowy w Królewcu dla okręgu Wyższego Sądu Krajowego w Królewcu i Sądu Krajowego w Elblągu, Wyższy Sąd Krajowy w Litomierzycach dla okręgu Wyższego Sądu Krajowego w Litomierzycach i sądów lokalnych: Jitschin, Pardubitz, Königgratz, Kolin, Wyższy Sąd Krajowy w Monachium dla okręgów wyższych sądów krajowych: Bamberg, Monachium i Norymberga, Wyższy Sąd Krajowy w Poznaniu dla całego okręgu Wyższego Sądu Krajowego w Poznaniu, Wyższy Sąd Krajowy w Stuttgarcie dla okręgów wyższych sądów krajowych: Stuttgart, Karlsruhe, Zweibrücken oraz Sądu Lokalnego Bad Wimpfen, Wyższy Sąd Krajowy w Wiedniu dla okręgów wyższych sądów krajowych: Innsbruck, Linz, Wiedeń.

Ustalony podział kompetencji sądów spowodował, że rozprawy przeciwko Czechom we Wrocławiu rozpoczęły się zarówno przed Trybunałem Narodowym, jak i dwoma senatami karnymi Wyższego Sądu Krajowego, do których 15.08. 1941 r. dołączył się trzeci. Bezpośrednim skutkiem dokonanego podziału było m.in. to, że na prowadzone przeciwko Czechom postępowania karne do wrocławskich więzień zaczęto transportować coraz więcej aresztowanych osób.

Na Śląsku zarówno obszar działalności Wyższego Sądu Krajowego we Wrocławiu, jak i sąsiadujący z nim obszar Wyższego Sądu Krajowego w Katowicach graniczyły bezpośrednio, przed rozpoczęciem wojny, z terytorium Czechosłowacji. Stąd z terenów sąsiadujących z okręgami działalności wymienionych sądów w więzieniach zlokalizowanych na Śląsku umieszczano czeskich więźniów dla prowadzonych przez sądy postępowań karnych. Do więzień na Śląsku trafiały także osoby z miejscowości i terenów położonych dalej od granicy z Polską (np. z Moraw). Praktyka ta była stosowana m.in. dlatego, że działające jedynie dwa Wyższe Sądy Krajowe położone w Pradze i Litomierzycach nie mogły rozpatrzeć wszystkich prowadzonych wobec Czechów postępowań karnych. Mimo wcześniejszych szacunków, w których wyrażano opinię o zakończeniu postępowań przeciwko Czechom we Wrocławiu do czerwca 1942 r., rozprawy toczyły się aż do końca 1944 r. Trudno jest się także zgodzić z opinią tych osób, które uważają, że Wyższy Sąd Krajowy we Wrocławiu rozpatrywał sprawy mniejszej wagi²². W oczywistej sprzeczności z tą tezą pozostaje duża liczba wydanych wyroków śmierci, która świadczy nie tylko o ich szerszym stosowaniu po reformie wymiaru sprawiedliwości w 1942 r., ale także o dostrzeganym przez hitlerowskie władze realnym zagrożeniu płynącym z działalności różnych organizacji ruchu oporu na terytorium Protektoratu Czech i Moraw.

²² A. Konieczny, *Jeszcze o patriotach czeskich w więzieniach wrocławskich w latach II wojny światowej*, „Studia Śląskie” 1978, t. 33, s. 388–389. Por. K. Jonca, *Českoslovenští odsouzení ve vratislavských věznicích v letech 1940–1945*, „Slezský sborník” 1970, z. 3, s. 306–311; *idem*, *Egzekucje czechosłowackich skazańców we Wrocławiu (1940–1945)*, „Studia Śląskie” 1978, t. 33, s. 383–384.

Więzienie karne we Wrocławiu było zakładem właściwym do egzekucji kar dla skazanych przez Wyższy Sąd Krajowy we Wrocławiu oraz przez sądy krajowe z obszaru Sudetów (L.G. Mährisch Schönberg, Neutitschein, Trautenu, Troppau)²³. Przeznaczone było także dla nieletnich skazanych na kary do 1 miesiąca z okręgu Sądu Krajowego we Wrocławiu²⁴. W tym więzieniu, podobnie jak i w więzieniu w Katowicach, wykonywano wyroki śmierci poprzez ścięcie gilotyną. Pierwsze badania donosiły o znanych dokładnie personaliach 775 osób, spośród których **380** osób było **Czechami**²⁵. Po udostępnieniu przez Archiwum Państwowe we Wrocławiu 760 kart ewidencyjnych więźniów łączna liczba osób zgilotynowanych wzrosła do 829. Jak podaje A. Konieczny, po udostępnieniu zbioru kart ustalono wśród 54 zgilotynowanych m.in. również **9 Czechów** i 2 Ukraińców. Nowe przypadki osób zgilotynowanych odnotowano w 1943 r. – liczba zgilotynowanych wzrosła do 219 osób, a w 1944 r. – do 307 osób. Ujawniono także dwie egzekucje ze stycznia 1945 r., w których stracono 5 osób²⁶.

Na podstawie wyników prac badawczych K. Joncy i A. Koniecznego poświęconych czeskim więźniom, uzupełnionych następnie rezultatami prac F. Nedbalka, opracowano wykaz osób narodowości czeskiej zmarłych i zgilotynowanych we wrocławskich więzieniach. Bilans dotychczas przeprowadzonych badań przynosi następujące zestawienie:

- we wszystkich wrocławskich więzieniach zmarło co najmniej 768 osób,
- w więzieniu przy ulicy Kleczkowskiej stracono co najmniej **685 Czechów** (w liczbie tej ujęto 40 osób rozstrzelanych w dniu 24.01.1945 r.),
- w więzieniu karnym co najmniej 83 osoby zmarły,
- w więzieniu śledczym przy ulicy Świebodzkiej zmarło co najmniej **3 Czechów**,
- w więzieniu Gestapo przy ulicy Druckiego-Lubeckiego zmarły co najmniej 2 osoby.

Uzyskane wyniki wskazują, że dotychczasowa wiedza wskazująca liczbę 829 osób zgilotynowanych była niepełna. Aktualnie można przyjąć, że liczba ofiar wrocławskiej gilotyny wynosi co najmniej 1085 osób różnych narodowości²⁷.

²³ Zob. BA, z. Reichskanzlei, sygn. R 22/1318. *Der Reichsminister der Justiz, Berlin, den 24. April 1944 an die H. Oberreichsanwälte.*

²⁴ Archiwum IPN: zbiór fotokopii, sygn. II 612, k. 1–40.

²⁵ Wśród nich była Maria Kudeřikowa. Jej przeżycia z pobytu we wrocławskich więzieniach zostały opisane w wydanej po wojnie książce. Zob. M. Kudeřikowa, *Okruchy życia*, Praga 1961. Autorka swoje dzienniki pisała od 7.12.1942 r. do 26.03.1943 r., tj. do dnia egzekucji przez ścięcie.

²⁶ Zob. A. Konieczny: *Hitlerowskie więzienie karne we Wrocławiu w latach 1939–1945*, [w:] *W kręgu dziejów wymiaru sprawiedliwości. Materiały III Konferencji historyków państwa i prawa*, Karłów 7–9 września 1999 r., pr. zbior. pod red. P. Jurka, Wrocław–Kolonja 2000, s. 117–118.

²⁷ F. Nedbalek, *Obludné stíny gilotiny nad Breslau*, Brno 1991, s. 2 (maszynopis w zbiorach własnych). Autor podaje, że ogółem w więzieniu stracono około 1500 osób, wskutek głodu, chorób i wyczerpania zmarło dalszych 1500 więźniów.

Do wrocławskiego więzienia karnego czescy więźniowie byli przenoszeni od 1940 r. niemal do czasu zakończenia działań wojennych. A. Konieczny podaje, że liczba **Czechów**, którzy przeszli przez wrocławskie więzienie w 1941 r., wynosiła: do końca kwietnia – ponad **800** osób, do końca czerwca wzrosła do **1600** osób, w grudniu do **2100** osób, a w kwietniu 1942 r. do **3400** osób, wśród których znajdowało się aż 2300 komunistów. Niestety nie zachowały się dane dla późniejszych okresów, wiadomo jednak, że transporty z czeskimi więźniami przybywały do końca 1944 r.²⁸ Często też w aktach skazanych Czechów spotkać można oznaczenie „RG” lub „RU”.

Wiadomo także, że w styczniu 1945 r. w więzieniu przy ul. Kleczkowskiej przebywała duża grupa, około 2000 osób, pośród których znajdowali się również Czesi, głównie z terenu Moraw. Wśród nich było 72 więźniów skazanych na karę śmierci. W dniu 24.01.1945 r. o godz. 14.30 – 32 spośród nich zostało wyprowadzonych z więzienia i przewiezionych koleją do Drezna. Dalsze losy tych osób pozostają do dziś nieznane. Na polecenie prokuratora generalnego z Wrocławia dra Reinholda Sturma rozstrzelano pozostałych 40 osób. Po dokonanej przez hitlerowców zbrodni ciała skazanych zostały ukryte w basenie przeciwpożarowym wrocławskiego więzienia. Miejsce ich pochówku po zakończeniu działań wojennych wskazał w 1946 r. Jan Kovarik, przebywający w czasie wojny w więzieniu. Pracami ekshumacyjnymi kierował szef Czechosłowackiej Misji Repatriacyjnej, mającej siedzibę w Katowicach, mjr Kratky. Odnalezione zwłoki przewieziono do Brna²⁹.

W czasie zbliżania się frontu więźniowie z więzienia karnego zostali ewakuowani i przetransportowani koleją przez Jelenią Górę, Budziszyn i Drezno do Zwickau oraz do Waldheim. W dniach 27–28.01.1945 r. z Wrocławia do Drezna ewakuowano 441 Czechów. Po ich przybyciu naczelnik więzienia w Waldheim, dr Winkler, odmówił wykonania wyroków śmierci na Czechach ewakuowanych z Wrocławia³⁰.

²⁸ *Ibidem*, s. 122.

²⁹ Po wykopaniu przez jeńców niemieckich dołu na głębokości 2 m znaleziono leżące ciała rozstrzelanych Czechów. Grób miał wymiary 3×3×3 m. Sprowadzony na miejsce grabarz Adolf Schuster przy pomocy byłych esesmanów dokonał ekshumacji 40 ciał. Następnie zostały one umieszczone w metalowych trumnach zaopatrzonych w okienka. Ekshumacje zakończono wieczorem 16.11.1946 r. 19.11.1946 r. cztery wojskowe ciężarówki z ciałami Czechów przybyły do Brna. Tutaj przeprowadzone zostały dalsze prace identyfikacyjne. Ciało jednego z zamordowanych, Josefa Bohatca, na prośbę jego rodziny przewieziono celem pochowania na cmentarz do Vanovic na Hane. Uroczystości pogrzebowe pozostałych 39 rozstrzelanych odbyły się na cmentarzu w Brnie 1.12.1946 r. Zob. *Pohřeb národních mučedníků v Brně. Budiž jim čest a sláva*, „Svobodné Československo” z 3.12.1946. Zob. też: Z. Antkowiak, *Stare i nowe osiedla Wrocławia*, Warszawa–Wrocław–Kraków 1973.

³⁰ *Moravský Zemský Archiv Brno*, sygn. 06-2-1. F. Vasek, *Vzpomínka*. Zob. też: F. Kudelka, *Poslední soumrak*, „Nová svoboda” č. 20, 24.01.1970, s. 3. Zob. też: J. Bartos, *Nedokončené životopisy. Portrety mladých lidí, kteří položili své životy v boji proti fašismu*, Praha 1987; L. Burian, *Uherskohradištsko proti fašismu*, Uherské Hradiště 1984; V. Kozuh, *Stručný přehled odbojového*

Czescy więźniowie znaleźli się również w więzieniu śledczym we Wrocławiu. Od kwietnia 1939 r. do stycznia 1945 r. przebywało w nim ogółem około 26 tys. osób różnych narodowości oczekujących na rozprawy sądowe, przeniesienia do obozów koncentracyjnych lub innych więzień oraz odbywających krótkoterminowe kary pozbawienia wolności³¹. Więzienie śledcze we Wrocławiu przeznaczone było dla kobiet skazanych na kary więzienia powyżej 6 miesięcy z okręgów sądów krajowych w Opolu i Nysie³², kobiet skazanych na kary aresztu i więzienia z całego okręgu Wyższego Sądu Krajowego we Wrocławiu³³, mężczyzn skazanych na kary aresztu i więzienia do 3 miesięcy z okręgów sądów lokalnych we Wrocławiu, Kątach Wrocławskich, Trzebnicy i Żmigrodzie³⁴.

Kolejnym więzieniem, w którym podczas wojny znaleźli się Czesi, było więzienie w Katowicach. Według właściwości egzekucyjnych wykonywanych kar przeznaczone było dla: mężczyzn skazanych na kary aresztu i więzienia z okręgu Sądu Lokalnego w Katowicach, nieletnich skazanych na kary do 1 miesiąca z okręgu Sądu Krajowego Bytom – Katowice, kobiet skazanych na kary aresztu i więzienia z okręgów sądów lokalnych w Katowicach, Tarnowskich Górach, Mikołowie, Pszczynie, Krzepicach, Lublińcu, Zawierciu³⁵.

W porównaniu z więzieniami wrocławskimi do więzienia w Katowicach trafiło o wiele mniej Czechów, głównie dlatego, że nie było to więzienie w myśl obowiązujących planów egzekucyjnych wyznaczone dla obszarów działalności sądowych z terenu Protektoratu.

Kolejnym miejscem, do którego trafiali Czesi, był Brzeg. W czasie II wojny światowej w więzieniu tym przebywali: Polacy, Czesi, Żydzi, Cyganie, Rumuni, Rosjanie, Niemcy, Francuzi, Włosi, Anglicy, Węgrzy, Ukraińcy. Więzienie w Brzegu według właściwości egzekucji kar miało następujące przeznaczenie: więzienie ciężkie przeznaczone było dla skazanych mężczyzn z całego okręgu Wyższego Sądu Krajowego we Wrocławiu, więzienie przeznaczone było dla mężczyzn skazanych na kary aresztu i więzienia z okręgów sądów krajowych we Wrocławiu i Brzegu, nieletnich skazanych na kary do 1 miesiąca z okręgu Sądu Krajowego w Brzegu³⁶.

hnutí KSČ v Chlebovicích, Frýdek-Místek 1989; A. Nemecek, O. Nemecek, *Staré Město revoluční*, Uherské Hradiště 1987; *Památce padlých poštovních zaměstnanců*, Praha 1946; *Památná místa protifašistického odboje okresu Ústí nad Orlicí*, Ústí nad Orlicí 1987; *Padbežkydi v odboji*, Místek 1951; O. Rydvald, *Semilsko v boji za svobodu*, Semily 1985; J. Sedlak, *Drvalovice za německé okupace*, Blansko 1963; J. Skoda, K. Pokorný, R. Janku, *Hrdinové komunistického svazu mladé generace*, Brno 1988; *Šli před námi*, Brno 1981; L. Tvardík, *Vzpomínky pro budoucnost*, Frýdek-Místek 1986; F. Zřidkavesely, J. Adamek, M. Krutil, *Brenští občané v boji proti fašismu*, Brno 1981.

³¹ Zob. *Encyklopedia Wrocławia*, Wrocław 2000, s. 44.

³² Archiwum IPN, zbiór fotokopii, sygn. II 611, k. 1–28.

³³ *Ibidem*, sygn. II 612, k. 1–40.

³⁴ *Ibidem*.

³⁵ *Ibidem*, II 611, k. 1–28.

³⁶ *Ibidem*, sygn. II 612, k. 1–40.

Brzeskie więzienie było także znane z wysokiej śmiertelności wśród więźniów w porównaniu z innymi więzieniami sądowymi położonymi na Śląsku³⁷. W Urzędzie Stanu Cywilnego w Brzegu zachowały się trzy księgi zgonów: pierwsza za 1940 r., druga za 1941 r. i trzecia prowadzona od stycznia 1943 r. do września 1943 r. Wymienione księgi zawierają ogółem 97 nazwisk osób zmarłych w brzeskim więzieniu. W przeważającej mierze wśród zmarłych więźniów znajdują się wymienieni w księgach zgonów Niemcy. Na podstawie dotychczasowych badań ustalono śmierć 134 więźniów w latach 1940–1944, z czego 95 przypadków dotyczyło więźniów narodowości niemieckiej³⁸. Na podstawie do dziś zachowanych dokumentów nietrudno jest dowiedzieć, że zestawienia osób zmarłych narodowości niemieckiej wraz z zestawieniem zidentyfikowanych osób narodowości czeskiej z całą pewnością udowadniają śmierć nie mniej niż 200 obywateli wymienionych państw. Należy sądzić, że liczba zmarłych więźniów była o wiele większa, zwłaszcza że 51 osób, najprawdopodobniej Czechów, pozostało niezidentyfikowanych. Z zachowanych akt personalnych i wyroków sądowych wynika, że poza przestępcami kryminalnymi w więzieniu przebywały osoby oskarżone o „przygotowywanie zdrady stanu” (*Vorbereitung zum Hochverrat*). Administracja więzień prowadziła specjalne wykazy osób skazanych za zdradę stanu względnie zdradę państwa. Z rozporządzenia Ministra Sprawiedliwości Rzeszy z dnia 16.03.1943 r. wynikało, że tacy więźniowie mieli być traktowani jako „asocjalni”³⁹.

Według L. Izbińskiego charakterystyczne dla grupy więzionych Czechów było to, że pośród nich żaden nie odbywał kary za popełnienie przestępstwa natury kryminalnej⁴⁰. Z prezentowaną przez tego autora uwagą nie można się jednak do końca w sposób jednoznaczny zgodzić. Dokonana kwerenda oraz analiza możliwych do odczytania kart identyfikacji więźniów przebywających w *Zuchthaus Brieg* wskazuje, że największą grupę pośród Czechów stanowili faktycznie więźniowie skazywani za przestępstwa związane z wojną i polityką hitlerowską.

³⁷ Na problem ten zwróciły uwagę także władze niemieckie. W przesłanym 27.05.1944 r. sprawozdaniu prokuratora generalnego we Wrocławiu do ministra sprawiedliwości dra Thieracka przeczytać można m.in.: „Przy okazji wizyty w więzieniu w Brzegu zastanawiała mnie wysoka śmiertelność więźniów. Polecilem więc, by ustalono liczby zgonów w poszczególnych więzieniach. Okazało się, że liczby zgonów nie wykraczają poza znośne granice. Więzienie w Brzegu wykazuje zatem stosunkowo wysoką liczbę zgonów”. W piśmie zwrócono także uwagę na problem niedożywienia więźniów, którzy byli niezbędni do wykonywania różnorodnych prac. Zob. BA, R 22/3358, fol. 77a–78a. Np. z akt sprawy przebywającego w brzeskim więzieniu czeskiego więźnia Janoška dowiedzieć się można, że w okresie od 2 do 3 lat stracił on na wadze 40 kg.

³⁸ Podaję za: F. Marek, J. Rostropowicz, *Zbrodnie hitlerowskie popełnione na Niemcach na Śląsku Opolskim w okresie II wojny światowej*, Studia nad Faszyzmem i Zbrodniami Hitlerowskimi 1979, t. IV, s. 95.

³⁹ Archiwum Państwowe Opole (dalej: AP), z. 1252, akta personalne Rudolfa Popelka, sygn. 53, s. 20. Podana sygn. dotyczy numeracji, jaka obowiązywała w oddziale terenowym archiwum w Brzegu i dotychczas występuje na aktach.

⁴⁰ L. Izbiński, *Patrioci czescy w brzeskim więzieniu 1942–1944*, Opole 1965, s. 12.

W zachowanym materiale archiwalnym znajdują się jednak także dane świadczące o tym, że do brzeskiego więzienia trafiali przestępcy narodowości czeskiej popełniający przestępstwa natury kryminalnej⁴¹.

W trakcie dotychczasowych badań ustalono, że do zakończenia zmagów wojennych w brzeskim więzieniu zamordowano co najmniej **166** osób narodowości czeskiej. Z liczby tej udało się personalnie zidentyfikować jedynie **105** osób, które zmarły w więzieniu⁴².

Zwrócić należy uwagę, że w brzeskim więzieniu przebywali również czescy Żydzi, m.in. Leopold Israel Klein i Robert Prager, którzy zostali skazani 7.07.1941 r. w Berlinie za „zdradę stanu”, a 1.04.1943 r. przetransportowani do obozu koncentracyjnego w Oświęcimiu. W transporcie tym znaleźli się także inni Czesi: Josef Hridma i Josef Latal. Najprawdopodobniej nie byli to jedyni Czesi, których w tym czasie przetransportowano do Oświęcimia⁴³.

Po zakończeniu działań wojennych na miejscowym cmentarzu w Brzegu odnaleziono kilkanaście rzędów kopców. Z nielicznych zachowanych tabliczek ustalono, że pochowano tutaj **166 Czechów**. Taką też liczbę uwidacznia tablica pamiątkowa przy wejściu na brzeski cmentarz: „Tu spoczywa 166 jeńców czechosłowackich – bestialsko zamordowanych przez faszystów hitlerowskich”.

Na podstawie zachowanych akt personalnych, znajdujących się obecnie w Archiwum Państwowym w Opolu, zajmujący się opisywaniem zagadnieniem były dyrektor Oddziału Wojewódzkiego Archiwum Państwowego w Brzegu, które posiadało wówczas zachowane dokumenty z brzeskiego więzienia – L. Izbiński ustalił liczbę 331 akt personalnych czeskich więźniów. Zachowane okładki teczek osobowych czeskich więźniów z brzeskiego więzienia były w dwóch kolorach (niebieskim i różowym). Z zapisów *ein Lagervollzug* i *Geeignet Lagervollzug* wynika, że jedni więźniowie musieli odbywać karę wyłącznie w więzieniu, a inni mogli być kierowani do obozów pracy. Na okładkach teczek w kolorze niebieskim spotkać można zapis *Moorfähig*, co wskazywało na możliwość wykorzystywania więźniów do prac na terenie bagnistym. Osoby, które mogły pracować poza więzieniem, były zatrudniane m.in. u gospodarzy w Pisarzowicach, inni zaś

⁴¹ Wg stanu z połowy lat 60., materiały archiwalne w zespole „Więzienie w Brzegu” były zinventoryzowane. Obecnie, na skutek zniszczenia części zbioru, a także przeniesienia dokumentów do Archiwum Państwowego w Opolu, mają rozpocząć się ponowne prace zmierzające do uporządkowania i zinventoryzowania zespołu.

⁴² Opracowane zestawienia sporządzał Wydział Gospodarki Komunalnej w Brzegu i oddział terenowy Archiwum Państwowego w Brzegu. Wykazy podaje w publikacji: L. Izbiński, *Patrioci czescy...*, s. 32–36.

⁴³ *Ibidem*, s. 9. Dla potwierdzenia podaje odpowiedź wynikającą z pisma L.dz.I-Arch.-377/8900/04 otrzymanego od dyrektora Muzeum w Oświęcimiu z dnia 22.06.2004 r. Wynika z niej, że w tym okresie do Oświęcimia z terenu Protektoratu Czech i Moraw trafiło z Pragi w dniu 26.02.1943 r. 87 mężczyzn od nr. 104236 do nr. 104322 i dnia 21.04.1943 r. 10 kobiet od nr. 42028 do nr. 42307 i 84 mężczyzn od nr. 104236 do nr. 104322 oraz z Brna w dniu 7.04.1943 r. 68 mężczyzn od nr. 112786 do nr. 112853.

pracowali w garbarni lub w zakładzie sprzętu wojennego. Byli zatrudniani w cukrowni w Lewinie Brzeskim, a także w Bierawie⁴⁴.

Czesi przebywali również w więzieniu w Cieszynie, które według właściwości egzekucyjnych przeznaczone było dla: mężczyzn skazanych na kary aresztu i więzienia z okręgu Sądu Lokalnego w Cieszynie, nieletnich skazanych na kary do 1 miesiąca z okręgu Sądu Krajowego w Cieszynie, kobiet skazanych na kary aresztu i więzienia z okręgów sądów krajowych w Bielsku i Cieszynie⁴⁵. Przeznaczone było także dla skazanych Polaków i Żydów, wobec których orzeczone zostały kary więzienia przez sądy z okręgu Wyższego Sądu Krajowego w Katowicach, a od 26.03.1942 r. obóz karny (*Stammlager*). Prokurator generalny w Katowicach w piśmie z dnia 26.03.1942 r. dotyczącym zmiany nazwy więzień, w których kary obozu karnego będą odbywać Polacy, nakazał, aby w miejsce dotychczasowych nazw więzień: *Strafgefängnis* Teschen, *Haftanstalt* Sosnowitz, *Haftanstalt* Loben, *Haftanstalt* Wadowitz używać nazwy *Stammlager* (obóz macierzysty). W ostatnich miesiącach okupacji hitlerowcy na miejscowym cmentarzu żydowskim rozstrzelali 81 więźniów z cieszyńskiego więzienia. Wśród zabitych znajdowało się **16 Czechów**, których zwłoki po ekshumacji pochowano w Ostrawie⁴⁶.

Kolejnym miejscem, w którym w czasie wojny przebywali Czesi, było więzienie w Wołowie. Według właściwości egzekucyjnych było przeznaczone dla skazanych mężczyzn z okręgów sądów krajowych w Głogowie i Zgorzelcu⁴⁷. W więzieniu wykonywana była także kara obozu karnego. 22.01.1945 r. generalny prokurator we Wrocławiu polecił, aby po zwolnieniu części więźniów, pozostałych 301 osób przekazać do więzienia w Legnicy⁴⁸. Po ewakuacji więzienia jego funkcje przejęło więzienie dla nieletnich Hohenec in Stollberg. W czasie drugiej wojny światowej w Wołowie więzionych było co najmniej **1174** więźniów narodowości czeskiej.

Czescy więźniowie, którzy przebywali we wrocławskich więzieniach, byli przewożeni po zakończonych postępowaniach sądowych także do więzień na terenie obecnej Austrii. Do największych z nich należało więzienie w Stein⁴⁹.

⁴⁴ K. Jonca, *Francuscy i belgijscy więźniowie z akcji „Noc i mgła”*, „Acta Universitatis Wratislaviensis, Studia nad Faszyzmem i Zbrodniami Hitlerowskimi” 1975, t. 2, s. 198.

⁴⁵ Archiwum IPN, zbiór fotokopii, sygn. II 611, k. 1–28.

⁴⁶ A. Szefer, *Miejsca straceń ludności cywilnej województwa katowickiego 1939–1945*, Katowice 1969, s. 170. W publikacji A. Szefera, *Więzienia...*, s. 53–54, podaje się, że na podstawie dotychczas przeprowadzonych badań 1000 zachowanych akt osobowych więźniów z cieszyńskiego więzienia znajdowało się w nim co najmniej **62 Czechów**. Była to druga po Polakach najliczniejsza grupa narodowościowa spośród przebywających w więzieniu. Polacy stanowili około 80% więźniów, Czesi około 6%, Słowacy i Niemcy po około 3%. Niestety, autorzy w wynikach przeprowadzonej kwerendy nie podają informacji, z jakiego okresu pochodziły badane akta osobowe więźniów.

⁴⁷ Archiwum IPN, zbiór fotokopii, sygn. II 612, k. 1–40.

⁴⁸ Zob. C. Pilichowski, *Obozy hitlerowskie na ziemiach polskich. Informator encyklopedyczny*, Warszawa 1979, s. 571.

⁴⁹ Zob. A. Kurek, *Masakra w Zuchthaus Stein*, „Przegląd Więziennictwa Polskiego” 2004, nr 44–45, s. 124–137; *idem*, *Zakład karny w Stein*, „Przegląd Więziennictwa Polskiego” 1997, nr 15, s. 105–113.

Zwrócić należy tu uwagę, że dotychczas w Polsce badacze zajmujący się omawianą problematyką wskazywali, że więźniowie z Wrocławia byli kierowani jedynie do więzień znajdujących się na Śląsku. Okazuje się jednak, że czescy więźniowie byli przenoszeni także w inne strony hitlerowskiej Europy. Z zachowanych kart identyfikacji więźniów znajdujących się w archiwum więzienia w Stein jednoznacznie wynika, że podczas II wojny światowej do tego miejsca z wrocławskich więzień transportowano także Czechów. Na podstawie zapisów zachowanych w kartach identyfikacji więźniów transporty czeskich więźniów odbyły się w następującym dniach: 16.05.1941 r. – 1 osoba z więzienia śledczego, 27.05.1941 r. – 5 osób z więzienia śledczego, 13.06.1941 r. – 6 osób z więzienia śledczego, 27.06.1941 r. – 4 osoby z więzienia śledczego, 4.07.1941 r. – 1 osoba z więzienia karnego, 18.07.1941 r. – 1 osoba z więzienia śledczego, 29.07.1941 r. – 1 osoba z więzienia śledczego, 1.08.1941 r. – 3 osoby z więzienia śledczego, 29.08.1941 r. – 7 osób z więzienia śledczego, 5.09.1941 r. – 12 osób z więzienia śledczego, 9.09.1941 r. – 6 osób z więzienia śledczego, 19.09.1941 r. – 5 osób z zakładu karnego, 3.10.1941 r. – 2 osoby z zakładu karnego, 11.10.1941 r. – 16 osób z więzienia śledczego i więzienia karnego, 31.10.1941 r. – 2 osoby z więzienia śledczego, 25.11.1941 r. – 41 osób z więzienia śledczego i więzienia karnego, 4.12.1941 r. – 27 osób z więzienia śledczego, 12.12.1941 r. – 2 osoby z więzienia śledczego, 18.12.1941 r. – 6 osób z więzienia śledczego, 26.12.1941 r. – 1 osoba z więzienia śledczego, 7.01.1942 r. – 5 osób z więzienia śledczego, 9.03.1942 r. – 1 osoba z więzienia śledczego.

Łącznie w 23 transportach z Wrocławia do Stein w latach 1941/1942 przetransportowano **154** osoby narodowości czeskiej⁵⁰.

Z zachowanych zapisów na kartach uwagę zwracają toczące się postępowania karne wobec mieszkańców Protektoratu Czech i Moraw prowadzone przed Trybunałem Ludowym i Wyższym Sądem Krajowym we Wrocławiu. W postępowaniach przed Trybunałem akty oskarżenia wnoszone były przez *Oberreichsanwalt* – Nadprokuraturę Rzeszy w Berlinie działającą przy Trybunale Ludowym w Berlinie. Orzekane w tych postępowaniach wymiary kar były bardzo surowe. Sprawy rozpatrywane przez OLG – Wyższy Sąd Krajowy we Wrocławiu opierały się o akty oskarżenia wnoszone przez *Generalstaatsanwalt* – Prokuraturę Generalną we Wrocławiu działającą przy Wyższym Sądzie Krajowym we Wrocławiu.

W analizowanych postępowaniach karnych zostało skazanych 128 osób. W wymienionej grupie, jak wynika z zapisów znajdujących się na zachowanych kartach ewidencji więźniów, 81 osób zakończyło odbywanie kary, do innych więzień przeniesiono 46 osób, a 1 osoba zmarła. Spośród wszystkich 154 więźniów przetransportowanych do Stein z wrocławskich więzień: 86 osób zakończyło odbywanie kary, 63 osoby zostały przeniesione ze Stein do innych więzień, 5 osób

⁵⁰ Oddziałowe Biuro Udostępniania i Archiwizacji Dokumentów Instytutu Pamięci Narodowej – Komisja Ścigania Zbrodni przeciwko Narodowi Polskiemu we Wrocławiu w swoich zasobach aktowych nie dysponuje żadnymi materiałami, które dotyczyłyby transportów więźniów z Wrocławia do Stein. Pismo z dnia 5.06.2003 r. BU Wr-III-5511-32(3)/03 w zbiorach własnych autora.

zmarło w więzieniu w Stein. Należy zauważyć, że w przypadkach 3 więźniów zapisy na kartach oznaczone – „A” świadczą, że zakwalifikowano ich jako więźniów „asocjalnych” (Josef Straka, Josef Svoboda, Karl Kadlec).

Więźniowie narodowości czeskiej przebywający w Stein byli skazani za następujące rodzaje czynów: zdradę stanu – 154 osoby (92%), słuchanie zagranicznych audycji radiowych – 8 osób (4%), z ustawy o ochronie rasy – 1 osoba, z rozporządzenia o szkodnikach narodowych – 3 osoby, za ciężkie oszustwo – 1 osoba, za kradzież – 2 osoby, za potajemne mielenie zboża – 1 osoba.

Na podstawie zachowanych dokumentów archiwalnych i dostępnych źródeł bardzo trudno jest w sposób jednoznaczny wyjaśnić⁵¹ transporty więźniów z wrocławskich więzień do *Zuchthaus* Stein, pamiętając jednocześnie o tym, że czescy więźniowie z Wrocławia byli przenoszeni również do innych więzień na Dolnym Śląsku i w Kraju Warty (*Reichsgau Wartheland*). Należy pamiętać, że ciężkie więzienie w Stein było największym zakładem w obszarze działalności Wyższego Sądu Krajowego w Wiedniu. Po proklamowaniu Protektoratu Czech i Moraw terytorialny zasięg wiedeńskiego sądu rozszerzył się również na południowe tereny Protektoratu (*angegliederten Gebiete Südböhmens und Südmährens*), z terenu którego do Stein trafiali także skazywani przez hitlerowskie sądy. Transportowani do Stein Czesi mogli pełnić rolę świadków w toczących się przed sądami w Wiedniu⁵² i Krems postępowaniach przeciwko członkom tzw. czeskiej sekcji Komunistycznej Partii Austrii, zwłaszcza że jesienią 1941 r. doszło do licznych aresztowań w jej szeregach.

Należy pamiętać, że Gestapo, przeprowadzając masowe aresztowania, często potrzebowało również miejsc dla aresztowanych i zatrzymywanych w więzieniach sądowych położonych w innych częściach Rzeszy. Być może transportowanie więźniów z Wrocławia służyło pozyskiwaniu takich miejsc we wrocławskich więzieniach. Było to o tyle istotne dla Niemców, że we Wrocławiu odbywały się wyjazdowe sesje Trybunału Ludowego, a swoją siedzibę miał tutaj także Wyższy Sąd Krajowy dla obszaru całego Dolnego Śląska oraz Sąd Specjalny, któremu powierzono m.in. sprawy z akcji „Noc i mgła”. Z wrocławskich więzień do Stein trafiali w większości czescy więźniowie (poza kilkunastoma wyjątkami), którzy otrzymali stosunkowo „niskie” wymiary orzeczonych kar. W przypadku skazania, bez względu na narodowość skazanego, przez Trybunał Ludowy, Wyższy Sąd Krajowy oraz Sąd Specjalny określenie właściwego do egzekucji kary więzienia należało do właściwości prokuratury działającej przy danym sądzie, który wyda-

⁵¹ W czasie prac nad prezentowaną publikacją zwrócono się także z prośbą o próbę wyjaśnienia poruszonego problemu do historyków austriackich. W piśmie nr S 331/03-FG, jakie otrzymano od W. Garschy z *Stiftung Dokumentationsarchiv des österreichischen Widerstandes*, potwierdza on, że zachowany stan źródeł nie pozwala na jednoznaczne rozstrzygnięcie podjętego problemu.

⁵² O toczących się postępowaniach sądowych mogą świadczyć przeniesienia więźniów z więzienia w Stein do więzienia śledczego (*Untersuchungshaftanstalt*) Wien I. Z grupy będącej przedmiotem prezentowanych badań przeniesieni zostali w dniach: 17.03.1942 r. – Josef Havelka, 18.05.1942 r. – Franz Karny, 19.05.1942 r. – Josef Karkulin.

wał wyrok. Wyznaczenie właściwego więzienia odbywało się wówczas w porozumieniu z prokuratorem generalnym właściwym dla miejsca zamieszkania lub pobytu skazanego⁵³.

Poza więzieniami znajdującymi się na terenie III Rzeszy Czesi przebywali także w więzieniach Generalnego Gubernatorstwa, m.in. w więzieniu policyjnym przy ul. Montelupich w Krakowie⁵⁴ oraz w więzieniu sądowym w Sanoku⁵⁵. Byli również więźni w Goleniowie⁵⁶, Nowym Dworze Gdańskim⁵⁷, Rynie⁵⁸. Należy zauważyć, że czescy więźniowie w latach 1942–1944 znaleźli się w największym polskim więzieniu w Sieradzu (*Strafanstalt Schieratz*), do którego w czasie drugiej wojny kierowano przede wszystkim skazanych Polaków zarówno z dzielnic polskich (wcielonych do III Rzeszy w 1939 r.), jak i obszaru Generalnego Gubernatorstwa oraz całych Niemiec. W latach 1942–1944 w więzieniu tym przebywało ośmiu komunistów czeskich. Byli to: Franz Faltus⁵⁹, Jaroslaus Halama⁶⁰, Emil Kaplan⁶¹, Ladislaus Mühl⁶², Franz Sholc⁶³, Jozef Šubr⁶⁴, Friedrich Starý⁶⁵, Anton Vókál⁶⁶. Wszyscy wymienieni byli tkaczami⁶⁷, co jak należy sądzić było główną przyczyną skierowania ich i przetransportowania do sieradzkiego więzienia. Zostali skazani na kary więzienia przez niemiecki Wyższy Sąd Krajowy w Litomierzycach (*Oberlandesgericht in Leitmeritz*) za czynną walkę z okupantem w szeregach Komunistycznej Partii Czechosłowacji. Wymienione w aktach formy tej walki były wspólne – organizowanie tajnych zebrań, działalność werbunkowa oraz kolportaż prasy i ulotek KPC. Uzasadnienia wyroków hitlerowskiego sądu w Litomierzycach stwierdzały, że KPC rozpoczęła walkę z okupacją hitlerowską

⁵³ A. Konieczny, *Pod rządami...*, s. 273.

⁵⁴ Archiwum IPN, kolekcja „Z”, sygn. 91, 107, tamże: kolekcja „Bd”, sygn. 380, 458, 824, 826, 938; W. Kurkiewicz, *Za murami Montelupich*, Kraków 1972; S. Kłodziński, *Z historii więzienia Montelupich 1941–1942*, „Przegląd Lekarski” 1974, nr 1.

⁵⁵ Archiwum IPN, kolekcja „Bd”, sygn. 4719.

⁵⁶ C. Pilichowski, *op. cit.*, s. 182.

⁵⁷ *Ibidem*, s. 340.

⁵⁸ *Ibidem*, s. 440.

⁵⁹ AP Łódź-*Strafanstalt Schieratz*, vol. 1097/12014, „Personalakten des Zuchthausgefangenen Faltus Franz”.

⁶⁰ *Ibidem*, vol. 1097/12011, „Personalakten des Zuchthausgefangenen Halama Jaroslaus”.

⁶¹ *Ibidem*, vol. 1097/12012, „Personalakten des Zuchthausgefangenen Kaplan Emil”.

⁶² *Ibidem*, vol. 1097/12013, „Personalakten des Zuchthausgefangenen Mühl Ladislaus”.

⁶³ *Ibidem*, vol. 1097/12010 i vol. 1097/12014, „Personalakten des Zuchthausgefangenen Sholc Franz”.

⁶⁴ *Ibidem*, vol. 1097/12016, „Personalakten des Zuchthausgefangenen Šubr Jozef”.

⁶⁵ *Ibidem*, vol. 1097/12015, „Personalakten des Zuchthausgefangenen Starý Friedrich”.

⁶⁶ *Ibidem*, vol. 1097/12017, „Personalakten des Zuchthausgefangenen Vókál Anton”.

⁶⁷ Zakłady tkackie znajdowały się także w innych więzieniach, m.in. w: Raciborzu (zakład wyposażony był w 25 maszyn mechanicznych i 65 maszyn ręcznych), Grazu (zakład wyposażony był w 2 maszyny mechaniczne i 16 maszyn ręcznych), Innsbrucku (zakład wyposażony był w 1 maszynę ręczną), Garsten (zakład wyposażony był w 36 maszyn ręcznych), Stein (zakład wyposażony był w 51 maszyn ręcznych). Zob.: DÖW, sygn. 20752/9a.

już w pierwszych dniach rządów niemieckich w Protektoracie Czech i Moraw, organizując sabotaże, strajki i manifestacje przeciwko okupantom⁶⁸. Franz Fal-tus swoją współpracę z KPC rozpoczął w 1939 r. Akt oskarżenia zarzucał mu, że w latach 1939–1940, współpracując z kierownikiem lokalnym KPC w Skalicach Józefem Křenkiem, organizował tajne zebrania robotników o charakterze antyhitlerowskim oraz kolportował ulotki KPC skierowane przeciwko okupantom. Został skazany na karę 2 lat więzienia. Początkowo przebywał w więzieniach w Litomierzycach i Gollnow (*Zuchthaus Gollnow* – ciężkie więzienie w Golenio-wie). 28.01.1943 r. skierowano go do więzienia w Sieradzu, w którym przebywał do 17.03.1943 r. Po zakończeniu odbywania kary został przekazany do dyspozycji urzędu Gestapo w Hradcu (Königgrätz). Jaroslav Halama pochodził z Nowej Wsi (Neudorf) w okolicach miasta Choteboj (Chotieborsh) w okręgu Niemieckie Brody. Jak wynika z aktu oskarżenia, był członkiem KPC od 1935 r. i lewicowym działaczem związkowym. 2.05.1942 r. został skazany na karę 2 lat i 8 miesięcy więzienia. Zarzucono mu, że przy pomocy innych działaczy lewicowych prowadził działalność antyhitlerowską w zakładach przemysłowych miast Choteboj i Kreuzberg. 28.01.1943 r. skierowano go do więzienia w Sieradzu, w którym przebywał do 4.12.1943 r. Po odbyciu kary został przekazany do dyspozycji Gestapo. Emil Kaplan do momentu aresztowania pracował jako tkacz w fabryce Moraveca w Eipel (Obwód Nachód). Pod wpływem przywódcy KPC z tego terenu nauczyciela Jaroslava Metelka wstąpił w jej szeregi w kwietniu 1940 r. Akt oskarżenia zarzucał mu, że w miejscu pracy kolportował ulotki, pisma partii i werbował dalszych jej członków. Został skazany 24.06.1943 r. na karę 3 lat i 6 miesięcy więzienia. Do sieradzkiego więzienia przybył 28.01.1943 r. z więzienia w Gollnow. W Sieradzu przebywał do dnia zakończenia odbywania kary, tj. 19.01.1944 r. Po jej odbyciu skierowano go na żądanie Gestapo w Hradcu do więzienia w Pradze, gdzie miał podlegać bezterminowemu aresztowi ochronnemu. Vladislav Mühl do momentu zatrzymania był zatrudniony jako tkacz w fabryce Kłazara w Dvůr Králové (Königinhof). Akt oskarżenia zarzucił mu, że w maju 1940 r. nawiązał kontakt z kierownikiem KPC w Dvůr Králové Gottliebem Čejnarem i uczestniczył w kilku zebraniach KPC. 16.04.1942 r. został skazany na karę 2 lat 8 miesięcy. Był jedynym czeskim więźniem odbywającym karę w sieradzkim więzieniu, który po jej zakończeniu mógł je opuścić. Został natomiast zobowiązany do meldowania się w placówce Gestapo w Hradcu. Franz Sholc, tkacz ze Skalic, był członkiem KPC od 1923 r. Wchodził w skład partyjnego trzonu kierowniczego w Skalicach. Został skazany 14.08.1942 r. na karę 2 lat i 8 miesięcy więzienia. Początkowo przebywał w więzieniach w Litomierzycach i Gollnow. 28.01.1943 r. skierowany został do więzienia w Sieradzu. Po zakończeniu odbywania kary, jako uznany za więźnia niebezpiecznego, na żądanie Gestapo w Łodzi został 13.08.1943 r. przekazany do łódzkiego więzienia przy ul. Sterlinga. Jozef Šubr,

⁶⁸ AP Łódź, *Strafanstalt Schieratz*, vol. 1097/12015, „Personalakten des Zuchthausgefangenen Starý Friedrich”.

tkacz z Horszyc, do KPC należał już od 1925 r. W końcu 1939 r. nawiązał kontakt z tajnym kierownictwem obwodowym KPC w Horszycach i rozpoczął działalność w szeregach zdelegalizowanej partii. Został aresztowany w końcu 1940 r. 4.08.1942 r. sąd w Litomierzycach skazał go na 3 lata 6 miesięcy więzienia. Do sieradzkiego więzienia przybył 28.01.1943 r. z więzienia w Gollnow. W Sieradzu przebywał do 4.10.1944 r. Po odbyciu kary został skierowany do więzienia policyjnego w Hradcu jako podlegający tzw. aresztowi ochronnemu. Fryderyk Starý pochodził z Nowej Wsi (Neudorf) w okolicach miasta Choteboj (Chotieborsch) w okręgu Niemieckie Brody. Jak wynika z aktu oskarżenia, był członkiem KPC już od 1925 r. Był także założycielem w Nowej Wsi placówki czerwonych związków zawodowych, związanych z KPC. Został skazany na karę 2 lat i 6 miesięcy więzienia. 28.01.1943 r. znalazł się w sieradzkim więzieniu. Miał zakończyć odbywanie kary 5.09.1943 r. Po jej zakończeniu został przekazany Gestapo. Anton Vokal, tkacz pochodzący z Hlinska, współpracę z KPC nawiązał w czasie okupacji. Został skazany 2.09.1942 r. na 3 lata więzienia. Był oskarżonym w procesie wytoczonym dużej 29-osobowej grupie działaczy KPC prowadzących walkę z okupantem w okolicach Chrúdim, Hlinska, Skuteć oraz w okręgu Pardubice. Do więzienia w Sieradzu przybył 28.01.1943 r. Jego pobyt tutaj trwał do 31.05.1944 r. Po zakończeniu odbywania kary został przekazany do dyspozycji Gestapo w Pradze⁶⁹. O jego działalności dowiedzieć się można także na podstawie akt personalnych Adolfa Klinkáčka⁷⁰, urodzonego 21.04.1895 r. w Wojtichau b. Chrudim, który zmarł w brzeskim więzieniu 31.12.1943 r. Z dokumentów, jakie zawarte są w aktach, wynika, że przed Wyższym Sądem Krajowym w Litomierzycach 1.09.1942 r. rozpoczęła się rozprawa przeciwko grupie 29 komunistów. Na ławie oskarżonych znaleźli się obok Antona Vokala i Adolfa Klinkáčka: Jaroslav Glüksmann, Hugo Sytar, Johann Dostalek, Maria Boubal, Zdenek Roztocil, Josef Janeba, Ladislav Holcman, Miroslav Stary, Karel Cizar, Georg Urbanek, Friedrich Valenta, Franz Simonka, Franz Zarynbicky, Gustav Krupka, Josef Krupacek, Franz Poslusny, Vladimir Novotny, Karl Mlynar, Stanislav Josifek, Vinzenz Horak, Johann Dolezal, Josef Varecka, Franz Dvorak, Alois Licek, Emil Cervenka, Peter Dojnozka, Franz Bohaty. Sporządzony akt oskarżenia zarzuca wszystkim wymienionym przygotowywanie zdrady stanu. Oto cytat z niego: „Wymienieni w latach 1939–1940, w Chrudim, Hlinsko, Skutsch i okolicy mieli styczność pomiędzy sobą jak również z innymi, którzy chcieli oderwać siłą obszar Protektoratu od Rzeszy popierając w ten sposób cele nielegalnej partii komunistycznej, także wstąpili do tej partii, płacili składki członkowskie, brali udział w zebraniach, otrzymywali ulotki, sporządzali je i rozpowszechniali”. Z aktu oskarżenia wynika, że u Josefa Krupacka znaleziono podczas rewizji powielacz,

⁶⁹ Podają za: M. Cygański, *Komuniści niemieccy i czescy w więzieniu sieradzkim w okresie okupacji hitlerowskiej*, „Rocznik Łódzki” 1962, t. VI, s. 97–107.

⁷⁰ AP Opole, z. 1252 *Strafen Gefangenanstalt Brieg 1830–1944*, akta personalne Adolfa Klinkáčka.

a u Franza Zarynbickiego maszynę do pisania. W prowadzonym procesie zapadły wyroki wydane przez Wyższy Sąd Krajowy w Litomierzycach w wymiarze od 2 lat 6 miesięcy do 10 lat. Trzej oskarżeni, najprawdopodobniej kierownicy grupy, otrzymali kary: (stolarz) Hugo Sytar – 10 lat ciężkiego więzienia, (mechanik) Johann Dostalek – 8 lat ciężkiego więzienia, pracownik kamieniołomów Adolf Klinkáček – 6 lat ciężkiego więzienia⁷¹. Szczególnym rodzajem represji stosowanym wobec więźniów narodowości czeskiej było wykonywanie kary śmierci⁷². Na podstawie dotychczasowych badań udało się określić następujący bilans strat:

1. *Strafgefängnis* Breslau – **645**⁷³(1085)⁷⁴
2. *Haftanstalt* Kattowitz – **2** (552)
3. *Strafanstalt* Dreibergen – Bützow – **1** (60)
4. *Strafgefängnis* Berlin – Plötzensee – **677** (2891)
5. *Zuchthaus* Halle – **30** (549)
6. *Untersuchungshaftanstalt* Prag – Pankraz – **1066** (1079)
7. *Untersuchungshaftanstalt* Dresden – **849** (1034)⁷⁵
8. *Untersuchungshaftanstalt* Dortmund – **1** (305)
9. *Untersuchungshaftanstalt* Wien – **98** (1189)

Ogółem w wymienionych hitlerowskich więzieniach sądowych stracono co najmniej **3369** Czechów. Dane te wskazują, że pod względem liczby wszystkich zgilotynowanych osób, Czesi obok Niemców i Polaków byli największą straconą grupą narodowościową spośród wszystkich ofiar hitlerowskich karnych represji stosowanych w więzieniach sądowych.

Podczas zbierania materiału badawczego zwrócono się do Gabinetu Dokumentacji i Historii Służby Więziennej Republiki Czeskiej z prośbą dotyczącą podania informacji o czeskich więźniach przebywających w czasie II wojny światowej w niemieckich więzieniach sądowych⁷⁶. W uzyskanej odpowiedzi A. Kýr

⁷¹ W trakcie prowadzonych badań starano się także ustalić liczbę Czechów, którzy zmarli lub zostali zamordowani w sieradzkim więzieniu. W posiadaniu autora znajduje się pismo z Oddziałowej Komisji IPN w Łodzi z dnia 16.12.2004 r., OKŁd III/553/43/04, sygn. Ko 91/04, z którego wynika, iż spośród 976 nazwisk więźniów zamordowanych i zmarłych w sieradzkim więzieniu nie odnaleziono więźniów narodowości czeskiej lub innych osób pochodzących z terenu Protektoratu Czech i Moraw.

⁷² A. Kurek, *Wykonywanie wyroków śmierci w czasach Trzeciej Rzeszy*, „Slezský sborník” 2006, z. 2, s. 120–143; *idem*, *Wykonywanie kary śmierci w czasach III Rzeszy*, „Przegląd Więziennictwa Polskiego” 2006, nr 51, s. 139–162.

⁷³ Oraz **40** Czechów skazanych na karę śmierci, rozstrzelanych na podstawie decyzji wrocławskiego prokuratora generalnego w dniu ewakuacji więzienia, tj. 24.01.1945 r.

⁷⁴ W nawiasach podano dane liczbowe dotyczące straconych więźniów we wszystkich przeprowadzonych egzekucjach.

⁷⁵ Liczba obejmuje egzekucje przeprowadzone w latach 1934–1945.

⁷⁶ A. Kýr w piśmie C.j. 16/11/2003-34 z dnia 26.03.2004 r. informuje o powstaniu wielu czeskich prac opisujących losy czeskich więźniów w obozach pracy, obozach jenieckich i koncentracyjnych, ale nie w więzieniach sądowych.

podaje, że z informacji uzyskanych z Centrum Dokumentacji Czeskiego Ruchu Oporu wynika, że czescy więźniowie podczas II wojny światowej przebywali w następujących więzieniach: Amberg – **673** więźniów, Bayreuth – **1996** więźniów, Berlin – **604** więźniów, Bautzen – **1276** więźniów, Zwickau – **1176** więźniów, Dresden – **2721** więźniów, Ebrach – **1242** więźniów, Gollnow – Goleniów (obecnie na terytorium Polski) – **1376** więźniów, Leipzig – **1126** więźniów, Mirov (obecnie na terytorium Czech) – **1204** więźniów, München – **692** więźniów, Ratibor – Racibórz (obecnie na terytorium Polski) – **762** więźniów, Straubing – **876** więźniów, Breslau – Wrocław (obecnie na terytorium Polski) – **2017** więźniów, Waldheim – **2012** więźniów, Wohlau – Wołów (obecnie na terytorium Polski) – **1174** więźniów, ogółem: **20 927** osób.

Wymieniona liczba czeskich więźniów we wskazanych więzieniach sądowych wydaje się niepełna i zaniżona, gdyż nie wymienia więzień położonych w następujących miejscowościach: Praga, Stein, Garsten, Wiedeń, Brzeg, Cieszyń, Katowice, Sieradz, Halle, Dreierbergen-Bützow, Brandenburg-Görden, Untermaßfeld, Diez an der Lahn.

Angielski badacz N. Wachsmann podaje⁷⁷, że w końcu marca 1943 r. w niemieckich więzieniach przebywało **12 656 Czechów** (**11 823** mężczyzn i **833** kobiety), więzionych głównie na terytorium tzw. *Altreich*. W niektórych więzieniach położonych w pobliżu byłej granicy czechosłowacko-niemieckiej, np. w Waldheim, było więzionych więcej Czechów niż Niemców. Zaznacza również, że niemal wszyscy czescy więźniowie odbywali kary za przestępstwa polityczne. Traktowani byli przez strażników więziennych gorzej niż więźniowie niemieccy, ale znacznie lepiej niż więźniowie polscy. W swoim opracowaniu autor zwraca uwagę na zawarte w listopadzie 1944 r. porozumienie pomiędzy RSHA a Ministerstwem Sprawiedliwości Rzeszy, polegające na uznaniu wszystkich Czechów, którzy mieli być zwolnieni z więzień po odbyciu orzeczonych kar, za „wrogów państwa”. Zawarte porozumienie sankcjonowało dotychczasową praktykę przekazywania wielu czeskich więźniów po odbyciu kary do dyspozycji policji, a władze wielu więzień zwracały się do Gestapo z prośbą o przejmowanie Czechów, których skazano za zdradę stanu.

STRAFMASSNAHMEN DER NS-JUSTIZ GEGEN TSCHECHEN IN DEN JUSTIZANSTALTEN

Zusammenfassung

Im Aufsatz wird der Versuch unternommen, die vor Jahren begonnenen Studien über die Gefangenen tschechischer Nationalität zu ergänzen. Dieses in Arbeiten polnischer Forscher behandelte Thema in Bezug auf Schlesien basierte hauptsächlich auf den Ermittlungsergebnissen über konkrete

⁷⁷ Zob.: N. Wachsmann, *Hitler's prisons. Legal terror in Nazi Germany*, Yale University Press, New Haven 2004, s. 269–271; *idem*, *Gefangen unter Hitler. Justizterror und Strafvollzug im NS-Staat*, Berlin 2006.

Städte oder Gebiete, andere Versuche stützten sich auf in polnischen Archiven zugängliche Quellen, nur wenige von ihnen berufen sich auf Dokumente aus russischen, deutschen, tschechischen und österreichischen Archiven. Keiner der polnischen Forscher hatte bisher Unterlagen aus österreichischen Archiven, vor allem der im Wiener Dokumentationsarchiv des österreichischen Widerstandes vorhandenen, ausgewertet.

Der Autor bemüht sich, den Umfang der Strafmaßnahmen der NS-Justiz in den Gerichtsfängnissen gegen Tschechen vorzustellen. Er stellt das System des Gefängniswesens im Dritten Reich am Beispiel der Oberlandesgerichtsbezirke Prag und Leitmeritz sowie die Aufteilung der Gerichte und ihrer Kompetenzen vor. Er versucht auch die Opferzahl der tschechischen Gefangenen festzustellen sowie die Gesamtzahl derselben und ihre Inhaftierungsorte in Deutschland zu ermitteln, was das bisherige Wissen über die Verfolgten aus dem Protektorat Böhmen und Mähren wesentlich ergänzt.